

Névmás és helyettesítés¹

A magyar leíró grammatikai hagyomány és a szófajtani szakirodalom szinte kivétel nélkül helyettesítő szófajnak tartja a névmásokat, tehát a névmások alapvető nyelvtani szerepét a helyettesítésben határozzák meg (Temesi 1961: 212–50, Szabó 1965: 158–66, Velcsovne 1968: 42–55, Bokor 1991: 212–5), anélkül azonban, hogy a névmási helyettesítést igazából definiálnák. Nyilvánvaló pedig, hogy a helyettesítés mint terminus többféleképpen használatos, többféleképpen értelmeződik a nyelvészeti szakirodalomban. Másképpen kezeli a szubsztitúciót például a transzformációs nyelvtan, a glosszematika, az általános fonológia, s megint más a szófajvizsgálatokban alkalmazott úgynevezett paradigmikus (máshol szintaktikai) helyettesítés módszere is. Ez utóbbinak a lényege az, hogy a ragozhatóság és mondatrészszerop tekintetében azonos grammatikai minőségű nyelvi elemek, az elvileg tehát ugyanabba a szóosztályba tartozó szótári szók egymás között a mondat valamely részének a helyére (ami tulajdonképpen a grammatikai szófajt meghatározza) beilleszthetők – természetesen egy-egy konkrét mondatban ennek szemantikai korlátai lehetnek (vö. Berrár 1982: 127). A behelyettesítésnél az egyetlen követelmény a nyelvtanilag helyes megformáltság, például: *A tanuló/a szép fiú/Péter/ő stb. kopog* (vö. többek között Bussmann 1983: 127–8; Helbig 1977: 179–99), s ebből következően a fenti elemek értelemszerűen a grammatikai főnév, főnévi csoport kategóriájába tartoznak. (A szubsztitúcióval kapcsolatosan általában lásd még például Lewandowski 1990: 1117–8; Asher 1994: 5176.) A névmási helyettesítés esetében azonban nem pusztán erről van szó, hanem egy sajátos szófaji adottságról, melynek alapsémája Radford alapján (1988: 79, idézi Tolcsvai 2001: 169) a következő: NP (főnévi csoport) helyett pro-NP (pro főnévi csoport), melyet ki kell egészítenünk a magyar nyelvre vonatkozóan az ADJP (melléknévi csoport) helyett pro-ADJP (pro melléknévi csoport) sémával is.²

A névmások ilyenfajta helyettesítő funkciója azonban meglehetősen korlátozottan érvényesül. Vegyük alapul az alábbi két nagyon egyszerű példát!

- (1) **Péter** segített nekem. **Ő** oldotta meg az összes matematikafeladatomat.
- (2) Az egész család itthon van. Cseng a telefon. **Valaki** vegye már fel!

Az (1) mondatban a teljesen egyszerű grammatikai szubsztitúció esete valósul meg – tulajdonképpen a fenti séma (NP – pro-NP) alapvetően ennek feleltethető meg. *Péter* (szubsztituendum) = *ő* (szubsztituens), vagyis visszafelé végezve el a helyettesítést: *Péter segített nekem. Péter oldotta meg az összes matematikafeladatomat.* A *Péter* főnév és az *ő* személyes névmás referenciájukat, azaz a jelölt valószínűságra való vonatkozásukat tekintve teljesen azonosak. A (2) mondatban a *valaki* határozatlan névmás azonban nem helyettesíthető be semmivel grammatikailag, hiszen itt egy halmazon belüli (*család*) tetszőleges személyt jelöl, vagyis a halmaz tulajdonképpen kijelöli a névmás számára azt az értelmezési tartományt, amelyben a névmás érvényesül, s ez a kettő semmiképpen nem lehet

¹ Készült a Bólyai-ösztöndíj támogatásával. Köszönettel tartozom Tolcsvai Nagy Gábornak a hasznos szakmai tanácsokért.

² A legújabb magyar leíró grammatika alapján a melléknévi szóosztályba tartozik a számnév is, mint a melléknév egy szemantikai alkategóriája (Keszler 2000: 70–1), így nem szükséges NUMP helyett pro-NUMP sémáról beszélnünk. A sokat vitatott határozószói névmásokat, melyeket Máta Máriaival egyetértve (1984, 1987) inkább névmási határozószóknak tartok, nem lehet ezzel az egyszerű sémával leírni, ugyanis ebben az esetben nem lexikális szófaj, azaz a határozószó a kiindulópont, amit a névmás helyettesít, hanem tulajdonképpen a határozó, a mondatrész helyettesítése történik, vagyis csak grammatikai szófaji értelemben lehet határozószóról beszélni, nem pedig lexikális szófaji értelemben, mint a főnév vagy a melléknév esetén, vö. *itt = a völgyben, lent a völgyben, alant* stb.

a szubsztituendum-szubsztituens viszonyában a fentieknek megfelelően, hiszen a referenciájuk nem teljesen azonos.

Már ennek a két kiragadott példának az alapján is azt a megállapítást tehetjük, hogy a névmások helyettesítő funkciója, ha a helyettesítést minden névmásfajtára ki akarjuk terjeszteni, csak úgy értelmezhető, hogy a helyettesítés voltaképpen a névmás rámutató, illetve utaló, referáló funkciójának felel meg, vagyis a névmási helyettesítés tágan nem más, mint az, hogy a névmások lehetséges denotátumainak a köre nagy, önmagában nem konkretizálható, azaz a fenti példáknál maradva: az *ő* és a *valaki* a szituációtól és a kontextustól függetlenül elvileg lehet minden létező vagy kitalált személy, értelmezhetőségüket egy másik szövegem tette lehetővé. Vagyis a névmások – Károly Sándor terminusával élve (1970: 71) – indirekt denotatív jelentéssel rendelkeznek, tehát nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem indirekt módon a mindenkori kontextus, illetve beszédhelyzet segítségével, s ezt a beszédhelyzet vagy szintaktikai-szemantikai környezet segítségével történő utalást vagy jeltárgy-azonosítást nevezzük a névmás referenciális értelmezhetőségének.

Mi következik ebből? Ha a helyettesítést a radfordi alapséma szerint definiáljuk, akkor nem nevezhetjük a névmásokat egységesen helyettesítő szófajnak, hiszen léteznek közöttük olyan típusok, amelyek ezt a fajta helyettesítést egyáltalán nem reprezentálják.³ Ha azonban a helyettesítést tágan értelmezve a névmás referenciális értelmezhetőségével azonosítjuk, akkor külön kell kezelnünk a helyettesítés szempontjából azokat a névmástípusokat, amelyek esetében valóban megvalósul az egyszerű grammatikai szubsztitúció. Az újabb, elsősorban szövegtani alapú kutatások a névmás meghatározását már nem is a helyettesítésben adják meg alapvetően, hanem azt hangsúlyozzák, hogy a névmás referenciálisan értelmezhető, még hozzá pragmatikai keretben. Tolcsvai Nagy Gábor például így fogalmaz összefoglaló szövegtani monográfiájában: „A névmás rámutató és utaló, referáló funkciója szemantikai és pragmatikai keretben már a mondatban érvényesül. Ez a szerep hasonlóképpen érvényesül a szövegben is, az egyik legfontosabb mikroszintű kapcsolatfajta eredményezve” (2001: 171). Célszerűnek tűnik tehát, hogy a leíró grammatika szófajtani kutatásai is ezt a szemléletet érvényesítsék a névmások vizsgálatában.⁴

Nyilvánvaló tehát, hogy a névmások referenciális értelmezhetősége indirekt denotatív jelentésükből, másképp: a főnevekhez és a melléknevekhez képest részleges jelentésükből következik. Ez az indirektség természetesen nem jelenti azt, hogy a névmásoknak nincsen denotátumuk, nincsen állandó, általános jelentésük, sőt nyilvánvaló, hogy ezek a jelentések nem is egyneműek, hanem névmásfajtanként más és más absztrakciós szintet képviselnek, s így a névmási alosztályokhoz más és más grammatikai és logikai funkciók kapcsolódnak. Ebből következik, hogy a különféle névmások referenciális értelmezhetősége/helyettesítése is eltérő. A továbbiakban az egyes névmásfajták eltérő referenciális sajátosságait veszem számba, szembesítve mindezt azzal, hogy az egyes névmásfajták esetében a radfordi séma (NP helyett pro-NP, illetve ADJP helyett pro-ADJP) a referenciális értelmezhetőség függvényében hogyan érvényesül.⁵

³ Néhány korábbi indoeurópai grammatikában nem is egyértelmű mindig a névmáscsoport helyettesítő minősítése. Engel például három kategóriát különböztet meg: Partnerpronomina, Verweispronomina és Abstrakten Pronomina, melyek közül csak a második esetében beszél valódi helyettesítő szerepről. Ide tartoznak a harmadik személyű személyes, a birtokos, a visszaható, a mutató és a vonatkozó névmások (1988: 649–51). Hasonló tanulsággal szolgál a német Grundzüge (1981: 636–9) és a francia Grevisse (1986: 995) osztályozása is.

⁴ A legújabb átfogó leíró nyelvtan, a Magyar grammatika, jóllehet a szófaji táblázatában a névmásokat az alapszófajokat helyettesítő szófajként aposztrofálja a korábbi hagyományt követve (Keszler 2000: 69), ám a névmásokról szóló fejezet már a névmások referenciális típusaival is foglalkozik (Kugler–Laczkó 2000: 157–72).

⁵ Ennek a dolgozatnak a keretében nincsen most mód arra, hogy a referencia kérdésével általánosságban foglalkozzam. Természetesen ennek a kérdéskörnek a körbejárása elengedhetetlen a névmások vizsgálatában, hiszen a koreferencia, így a névmási koreferencia egyik alapja a referencia, amit röviden a következőképpen írhatunk le: „A referencia, vagyis a vonatkozás szövegbeli nyelvi műveletével egy szövegvilágbeli meghatáro-

Mindenekelőtt azonban célszerű a névmások funkcionális csoportjait röviden számba venni. Ezek a következők: személyes névmás (pl. *te, tied, utánam, maga*), visszaható névmás (pl. *magam, önmagad*), kölcsönös névmás (*egymás*), mutató névmás (pl. *ez, ilyen, annyi*), kérdő névmás (pl. *ki, mi, milyen, mennyi*), vonatkozó névmás (pl. *aki, amely, amilyen, ahány*), általános névmás (*mindenki, bármilyen, semennyi*), határozatlan névmás (pl. *valaki, némely, valamennyi*). A felsorolásból látszik, hogy hiányzik a hagyományosan számon tartott birtokos névmás (*enyém, tied, mieink* stb.), ezeket azonban a legújabb szakirodalom nem tartja önálló névmásfajtának, hanem a személyes névmások közé sorolja őket mint azok szuppletív *-é* jeles alakjait (Lengyel 1997, Kugler–Laczkó 2000: 156). Az általános névmások csoportja pedig túlságosan heterogén ebben a formában, hiszen a különféle előtagok különféle logikai funkciókat reprezentálnak, így ez alapján meg lehet különböztetni ún. gyűjtő- (pl. *mindenki*), megengedő- (pl. *bárki*) és tagadónévmásokat (pl. *senki*) (vö. Pete 1981). Mindez azonban a referencia és a helyettesítés kérdését nem befolyásolja, így ezzel most nem foglalkozom.

A névmások funkcionális alcsoportjainak összességét tekintve a névmás referenciális értelmezése háromféleképpen valósulhat meg. Ezek a következők: 1. deixis, 2. koreferencia, 3. halmazreferencia.

1. Deiktikus referencia. A deixis rámutatásszerű utalás vagy azonosítás általában a beszédhelyzet, ritkábban a kontextus valamely elemére, a deixis tehát „olyan szövegbeli művelet, amely a szövegvilág részévé tett, érzékelésen alapuló reprezentációt verbális (nyelvi) rámutatással jelöli ki, vagyis 1. valamely dologra, személyre, tér- vagy időviszonyra, módra, minőségre vagy 2. egy másik szövegelemre nyelvi formával mutat rá” (Tolcsvai 2001: 175). Hagyományosan alapvetően személy-, hely- és idődeixisről beszél a szakirodalom (vö. összefoglalóan Tátrai 2000: 228). A személydeixis – beleértve a Levinsoni szociális deixist (Levinson 1983/1992: 54), mely a beszédpartnerek egymáshoz való viszonyát jelöli – a diskurzusban részt vevő személyek szerepének kódolását jelenti, s ez nyilvánvalóan a személyes névmások sajátja elsősorban. Az egyes szám első és második személyű személyes névmások kizárólag a deixis elvén működnek⁶, a többes szám első és második személyűek szintén mindig deiktikusak, hiszen kötelezően tartalmazzák az egyes szám első, illetve második személyt, de ezen túlmenően már rendelkezhetnek forikus referenciával is, ha tartalmazzák a harmadik személyt, tehát például *mi = én + ő*, s a beleértendő *ő* névmásnak a szövegben ante- vagy postcedense van. A harmadik személyű személyes névmások lehetnek deiktikusak (*Ő volt a gyilkos!*), de nem kizárólagosan azok (l. alább). Személyazonosítás természetesen történhet mutató névmással is: *Ez János volt!*

A helydeixis (a diskurzus térbeli körülményeinek kódolása) és az idődeixis (a diskurzus időbeli körülményeinek kódolása) alapvetően a mutató névmások sajátja. (Fontos megjegyezni, hogy a hagyományosan névmási határozószóknak nevezett lexémákat – például *itt, akkor* – is ide sorolom, annak ellenére, hogy nem tartom őket alapvetően a névmási szóosztály részének, ám a névmási határozószók tipikusan a deixis fontos hordozói.) A hagyományos deixiskategóriákat a magyar nyelv névmásainak gazdagsága és a változatos inflexiójuk következtében – ahogy Tolcsvai

zott dolgot jelölünk ki” (Tolcsvai 2001: 192). Tolcsvai Nagy Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy a referencia, azaz a vonatkozás nem azonosítható az utalással, ami a szövegen vagy a mondaton belül történik. Minderre a névmások kapcsán egy következő tanulmányban szeretnék visszatérni.

⁶ É. Kiss Katalin szerint az egyes szám első és második személyű személyes névmások csak akkor nem deiktikusak, ha egyenes idézésről van szó: „Az 1. és 2. személyű névmások többnyire pragmatikailag, nem pedig grammatikailag vannak megkötvve, azaz a konkrét szituáció, nem pedig a nyelvi kontextus határozza meg referenciájukat – a direkt idézést kivéve” (1985: 175). Megfontolandó azonban, hogy az egyenes idézés esetén nézőpontváltás történik a szövegben, így a személyes névmás továbbra is deiktikus szerepű marad, pragmatikailag kötött, csak a direkt idézés következtében a deiktikus referencia nem szituáció-, hanem kontextusfüggő lesz. Ezt nevezhetjük az 1. és 2. személyű személyes névmás endoforikus használatának (vö. Tolcsvai 2001: 176).

(2001: 175) definíciójából is kiderül – ki lehet még egészíteni az alábbiakkal. Deixis történhet módviszonyra: *Így olvasd, ne fejjel lefelé*; állapot körülményekre: *A macska egész nap így feküdt*, valamint természetesen tulajdonság- vagy mennyiségkategóriára is történhet rámutatás: *Pont ilyen ruhát szerettem volna; Csak ennyi kenyér van itthon*. Valamint nyilvánvalóan meg kell különböztetni az úgynevezett „dologdeixist” a személydeixis mellett: – *Melyik könyvet szeretnéd elvinni? – Ezt*. (Vö. Tolcsvai 2001: 175–6 is.)

A deiktikus referencia ritkábban ugyan, de szövegben is előfordul, ilyenkor tehát nem szituáció-, hanem kontextusfüggő. Ezt a szakirodalom szövegdeixisként vagy Levinson alapján (1983/1992: 54) diskurzusdeixisként tartja számon. A rámutatás ilyenkor a szöveg egy részletére történik, s ez természetesen megint a mutató névmások sajátja a névmási szóosztályon belül. Például: *Tegnap Péter időben hazaérkezett. – Ez nem igaz.*⁷

Hogyan valósul meg, egyáltalán megvalósul-e a szűken értelmezett névmási helyettesítés a deiktikus referencia esetében?

Ennek a kérdésnek a megválaszolásához mindenekelőtt el kell különítenünk a deixis exoforikus (szövegen kívülre utaló) és endoforikus (szövegen belülre utaló) változatát. Az exoforikus deixis hordozói a személyes névmások, valamint a mutató névmások és mutató névmási határozószók. Az endoforikus rámutatások mutató névmással valósulnak meg a névmási szóosztályon belül (vö. Tolcsvai 2001: 176–8).

Az első és második személyű személyes névmásoknál a helyettesítés semmilyen formában nem valósulhat meg, hiszen az első személy a beszélőre, a második személy a hallgatóra mutat. „Az egyes szám első és második személyű személyes névmással alkotott szerkezetekbe semmilyen más elem nem helyezhető el, csak az *én*, illetőleg a *te*, és megfordítva is igaz: az *én* és a *te* nem léphet semmiféle más nyelvi elem helyébe”, hiszen ezekben a névmásokban „feloldhatatlan konfliktus van a szemantikai szerep és a grammatikai viselkedés között” (G. Varga 1988: 171; a problémára l. még Laczkó 1992: 111–2; Keszler 1996: 56; Tolcsvai 2001: 169). A többes szám első és második személyű személyes névmás azonban rendelkezik korlátozott helyettesítéssel, hiszen a *mi* és a *ti* heterogén többes számot jelent. Ha például a *mi* = *én* + *ő*, a harmadik személyű személyes névmás helyettesíthető:

- (1) **Mi** majd megoldjuk ezt a problémát.
- (2) **Ő és én** majd megoldjuk ezt a problémát.
- (3) **Péter és én** majd megoldjuk ezt a problémát.

A (2) mondat harmadik személyű személyes névmása lehet deiktikus abban az esetben, ha ez a harmadik személy jelen van a szituációban, de természetesen lehet anaforikus is.

Az exoforikus referenciájú mutató névmásokkal, mutató névmási határozószókkal, valamint az egyes és többes szám harmadik személyű személyes névmásokkal végrehajtható az egyszerű grammatikai szubsztitúció, vagyis a névmás helyébe léphet a helyettesített szerkezet is. Egyetlen példával illusztrálva:

⁷ A diskurzusdeixisnek létezik egy sajátos esete, s ez a mutató névmás egyik grammatikai szerepköréhez köthető, az értelmezős szerkezetből kijelölő jelzővé lett mutató névmáshoz. Vegyük szemügyre az alábbi példát: *Találtam egy szép fülbevalót, ez a fülbevaló azonban nem illik a ruhámhoz*. A második tagmondat alanya anaforikus (megismételt elem), kijelölő jelzője tulajdonképpen a diskurzusdeixis funkciójában van, ám a mondat enélkül a jelző nélkül is helytálló pragmatikailag, tehát nem a névmás azonosít: *Találtam egy szép fülbevalót, a fülbevaló azonban nem illik a ruhámhoz*. A fenti névmásnak logikai funkciója van elsősorban, a német nyelvtan, a Grundzüge ezt a logikai operátori szerepkört „iotaoperátornak” nevezi, s a következőket állapítja meg róla: az az X elem, amire érvényes az, hogy X (1981: 670). Hasonlóképpen csak látszólagosan azonosít a mutató névmás az ún. témaismétlő szerkezetekben: *A sakk az egy jó játék*. Ezt a funkciót azonban nem a diskurzusdeixis, hanem a koreferencia egy sajátos eseteként értelmezhetjük, a névmás szerepe mindössze egyfajta nyomósítás.

(*Melyik almát kéred?*)

(1) **Ezt** kérem.

(2) **Ezt az almát** kérem.

(3) **A kukacos almát** kérem.

Az (1) mondatban a rámutatás pusztán a névmással történik, míg a (2) mondat az úgynevezett nyelvi-
leg kifejtő rámutatás példája (vö. Tolcsvai 2001: 177). A kifejtő rámutatás grammatikailag kijelölő
jelzős szerkezet, a névmási kijelölő jelző pedig az értelmezőből keletkezett történetileg hangsúlyel-
tolódással. Az ilyen típusú névmási alaptagú értelmezős szerkezetek létrejöttének pedig feltehetően
éppen az az oka, hogy a névmás referenciáját kellett pontosítani az utaltnak a megnevezésével. A (3)
mondat kijelölő jelzős szerkezete tekinthető az előző kettő szubsztituendumának. Annak függvényé-
ben, hogy a rámutatás nyelvi-
leg milyen mértékben van kifejtve, a deiktikus mutató névmás funk-
ciója úgy tolódik el a tulajdonképpeni irányjelölés felől egyfajta nyomósító szerep felé:

(4) **Ezt a kukacos almát** kérem.

Úgy tűnik, minél kifejtettebb nyelvi-
leg az utalás, annál kevésbé lehet a névmás helyettesítő funkci-
ójáról beszélni, például: *Ki az a szőke, kedves arcú nő a Géza szobájában?* (A kérdés nem Géza
szobájában hangzik el.)

Az endoforikus mutató névmási rámutatások (diskurzusdeixis) esetében nem beszélhetünk
grammatikai szubsztitúcióról akár pusztán mutató névmással (*Ezek történtek az elmúlt időszakban a
politikában*), akár névmási kijelölő jelzővel (*Ezeket a példákat az illusztráció kedvéért mondtam el*)
történik a rámutatás. Ennek nyilvánvaló oka, hogy ilyenkor egy korábbi vagy egy későbbi szöveg-
részletre mutat rá a névmás. A diskurzusdeixis mutató névmásai „helyett” az endoforikus utalást
megvalósító – többnyire – mellékneveket vagy melléknévi szerkezeteket lehet a névmások helyére
beilleszteni, például: *Az alábbiak/az alábbi események történtek az elmúlt időszakban a politikában.*
A melléknévi szerkezet alaptagja ebben az esetben címkeszerűen összefoglalja a következő szöveg-
részlet lényegét. Vagy: *Az alábbi példákat az illusztráció kedvéért mondtam el.*

2. **A koreferencia**, azaz a forikus referencia. Mindenekelőtt röviden érdemes tisztázni a kore-
ferencia fogalmát. Tolcsvai (2001: 181–2) alapján a koreferencia egyszerű, alapvető meghatározása
a következő: a szövegben két nyelvi egység, mely lehet zéró + inflexiós morféma (pl. igei személyrag,
birtokos személyjel), szó vagy kifejezés, ugyanarra a szövegvilágbeli dologra vonatkozik, referál.
A két nyelvi egység közül lehet mindkettő kifejtő, elsősorban főnévi, lehet részben kifejtett, vagyis
névmási, illetve morfematikus, és lehet zéró. A koreferencia három összetevőből álló szerkezet a
következők szerint: 1. a referens az a dolog, amelyre a szövegbeli nyelvi elem referál, 2. az antecedens
(visszaulálás esetén), a posztcedens (előreutalás esetén) az a nyelvi elem, amely egy koreferens vi-
szonyban nyelvi-
leg valamilyen formában kifejtji, azaz fogalmilag reprezentálja a referenset, 3. az ana-
fora részleges reprezentációval az antecedenshez viszonyítva egyszerre utal vissza az antecedensre
és azon keresztül a referensre, a katafora ugyanígy utal előre a posztcedensre és azon keresztül a
referensre.

A koreferencián belül a névmási koreferencia általános szerkezete a következőképpen adható
meg (Tolcsvai 2001: 200). Mind a visszaulálás, mind az előreutalás esetén az antecedens, illetve a
posztcedens egy fogalmi jelentésű szó, legtöbbször főnév, illetve főnévi csoport, de lehet más szófaj
is, az anafora vagy a katafora pedig prototipikusan névmás vagy a névmási törlés következtében
zéró, ez utóbbi esetben a felszínen inflexiós toldalékformája jelzi a törölt névmási elemet.⁸ A név-
mási forikus koreferencia a tagok közötti egyensúly szempontjából egyszerre kétféle viszonyt hordoz:

⁸ A névmási törlés eseteivel, valamint szabályszerűségeivel ennek a dolgozatnak a keretében nem foglalkozom.

egyrészt szerkezetileg szimmetrikus, hiszen két tag kapcsolata, műveletileg viszont aszimmetrikus, ugyanis az egyik tag (a forikus névmás) csak a másik (a fogalmi jelentésű szó) ismeretében érthető meg (Tolcsvai 2001: 201.)

Forikus referenciával tipikusan a harmadik személyű személyes névmás, a mutató névmás, a visszaható és a kölcsönös névmás, valamint a vonatkozó névmás rendelkezik. A fenti névmásfajták azonban nem azonos módon képviselik ezt a referenciatípust. Három alapvető módozat létezik: a, a kontextusfüggő forikus referencia, b, a mondategységen belüli forikus referencia és c, a konnexiós forikus referencia.

a) **A kontextusfüggő forikus referencia.** A szövegtani szakirodalom tanúsága szerint ez a problémakör az egyik legtöbbet vizsgált és vitatott kérdésköre a szöveggrammatikának. Nem véletlen, hiszen ez a névmások legáltalánosabb és leggyakoribb szövegtani szerepe. Tolcsvai Nagy Gábor ezzel kapcsolatosan így fogalmaz: „A névmás referenciális, pragmatikai jellege egyetlen mondaton belül is érvényesülhet, de teljes magyarázata akkor is szöveghez és szövegvilághoz kötődik. A névmásnak a szövegtani képessége tehát pragmatikai és referenciális jellegéből ered, e tulajdonságok által képes szűk szemantikai megkötések nélkül a koreferenciára” (2001: 170). A kontextusfüggő forikus referencia esetében tehát az anaforikus vagy kataforikus névmás jelentése a szövegtől válik teljessé, a kontextus tartalmazza azt a koreferens nyelvi elemet, tehát az antecedenst vagy posztedenst, amelyre a névmás utal. Pontosítva: az antecedens és az anafora, valamint a posztedens és a katafora nem ugyanabban a mondategységben helyezkednek el. (Többnyire nem is ugyanabban a mondategységben vannak.) Kontextusfüggő forikus referenciával a harmadik személyű személyes névmások és a mutató névmások rendelkeznek. Jól szemlélteti mindezt a következő Arany János-idézet (Rácz Endre példája 1992: 5):

Midőn magát **ez** nem tudá szeretni,
Ő megszerette pusztuló fáját (Széchenyi emlékezete)

Illusztratív a példa, hiszen tartalmaz személyes és mutató névmást is, valamint található benne ana- és katafora is. Tehát: az *ez* mutató névmás koreferens a *pusztuló fáját* főnévi csoporttal, a névmás előreutal, kataforikus, posztedense a *pusztuló fáját* NP, az *ő* személyes névmás szintén egy tartalmas NP-vel koreferens, vissza-utal, azaz anaforikus, antecedense *Széchenyi*, mely az előzményekben, a címben fordul elő. A példa sajátosan egy olyan eset, amikor a kontextusfüggő forikus referencia szerkezetileg szimmetrikus elemei ugyanabban a mondategységben találhatóak, de természetesen külön mondategységben. Az idézet szintaktikailag egy időhatározói alárendelő összetett mondat. Példa a mondategészen túlmutató, ebből a szempontból tipikusabb anaforára:

A főnök tegnap érkezett haza Ausztráliából. Ma már **őt** ünnepelték a konferencián.

Az antecedens az első mondatban a *főnök* alanyi pozíciójú főnév, a második mondat anaforikus névmása ettől a főnévi elemtől kapja meg értelmezési lehetőségét.

Ugyanígy a mondategészen túlmutató, szintén tipikusabb katafora:

Dóri, amikor először találkozott **vele**, azonnal szerelmes lett. **János** személyisége teljesen elvarázsolta a lányt.

A második mondat birtokos jelzőként álló *János* főneve a posztedense az első mondatban társhatározói vonzatként szereplő *vele* személyes névmásnak.

Sajátosan nyilvánvalóan a kontextusfüggő forikus referenciával függ össze az, hogy éppen ezek a névmások képesek prototipikusan az egyszerű grammatikai szubsztitúcióra, tehát arra, hogy a velük koreferens nyelvi elemmel grammatikailag is tökéletesen felcserélhetőek legyenek. Az előbbi példán illusztrálva:

Midőn magát a **pusztuló faj** nem tudá szeretni,
Széchenyi megszerette pusztuló fáját.

Vagy a fenti két további példában: *A főnök tegnap érkezett haza Ausztráliából. Ma már mindenki a főnököt ünnepelte.* – *Dóri, amikor először találkozott Jánossal, azonnal szerelmes lett. János személyisége teljesen elvarázsolta a lányt.*⁹

Nem véletlen, hogy a magyar pronominalizációval foglalkozó munkákban éppen a harmadik személyű személyes névmás és a mutató névmások vizsgálata történik meg elsősorban, hiszen a pronominalizáció sajátos esete a koreferenciának, még hozzá olyan szűkebb esete – ahogy már szó volt róla –, ami az elemek azonosságát követeli meg (vö. még Antal 1976: 279 is).

Ide kívánczik továbbá az az érintőleges megjegyzés is, hogy a harmadik személyű személyes névmások disztribúciós viszonyban vannak a főnévi mutató névmásokkal, azaz anaforikus szerepben korrelációban állnak egymással (pl. *ő – az*). (Vö. ehhez G. Varga 1988: 171, valamint Pléh–Radics 1976: 261–77; az *őket – azokat* használatáról l. még J. Soltész 1976: 257–60, Elekfi 1980: 299–305, Kocsány 1995). Az anaforikus *ő – az* névmások használatával, a szabályszerűségek feltárásával legutóbb részletesen Tolcsvai Nagy Gábor foglalkozott kognitív elméleti keretben (2000; 2001: 213–22).

b) **Mondategységen belüli forikus referencia.** Két szintaktikailag nagyon hasonlóan viselkedő névmásfajta jellemző az, hogy a velük koreferens nyelvi elem, tehát az antecedens vagy posztcedens – s ez mindig főnévi csoport, minthogy kizárólag főnévi értékkel rendelkező névmásokról van szó – azonos mondattegységben található magával a névmással: ezek a visszaható és a kölcsönös névmás. Például: *A lány nézi magát a tükörben* – a *magát* visszaható névmás jelen esetben a mondattegység alanyára (*a lány*) vonatkozik, azzal áll referenciális azonosságban; *A fiú és a lány szeretik egymást* mondatban a kölcsönös névmás a mondattegység halmozott alanyától (*a fiú és a lány*) nyeri el vonatkoztatását. Hogy ennek a két névmásnak ez a sajátos referenciális vonatkoztatása anaforikus vagy kataforikus, az az adott mondattegység aktuális tagolásától, tehát elsősorban a szórendtől függ (az előző két példánk anaforikus volt). Kataforikus referenciára példa: *Magát adta fel a férfi, nem pedig a társait; Csak egymásért éltek a szerelmesek.* A visszaható és a kölcsönös névmásra mindig és kizárólag a mondattegységen belüli referenciális vonatkoztatás a jellemző.

Mindkét névmás esetében a mondattegységen belüli referens maga is lehet névmás, például: *Ismerjük mi egymást?* Ilyenkor a *mi* névmás tartalmától függ az *egymás* jelentése: a személyes névmás a deiktikus referenciája folytán konkretizálódik, s ezen keresztül telítődik meg tartalommal a kölcsönös névmás. Természetesen ugyanez a helyzet akkor is, ha a referens névmás a szövegbeli törlés miatt implicit: *Hosszan nézte magát* – a visszaható névmás a ki nem tett *ő* személyes névmással koreferens, mely nyilvánvalóan forikus, a zéró + INFL-s koreferencia esete, s mondattegységen kívüli antecedenssel vagy posztcedenssel rendelkezik.

A visszaható és a kölcsönös névmás sajátos referenciális értelmezhetősége grammatikai funkciójából adódik, hiszen mindkét névmás szerepe a visszaható és a kölcsönös igeképzőkkel mutat rokonságot, vö.: *fésülködik – fésüli magát; pofozkodnak – pofozzák egymást* stb.

Sajátos a helyettesítés szempontjából is a visszaható és a kölcsönös névmás. Nyilvánvalóan a grammatikai, képzőszerű funkciójukból és ezzel szoros összefüggésben a mondattegységen belüli koreferenciával függ össze az, hogy az egyszerű grammatikai szubsztitúció nem érvényesülhet. Elvileg a visszaható névmás esetében a képlet ez lenne: *Péter nézi magát a tükörben*, azaz *magát* = *Péter*, tehát végsősoron **Péter nézi Pétert* lehetne a helyettesítés akkor, ha érvényes az a feltétel, hogy *Péter* ≡ *Péterrel*. A kölcsönös névmás vonatkozásában a „helyettesítés”, azaz a névmás és a vele koreferens tartalmas NP felcserélhetősége ugyanabban a mondattegységben még elvileg sem lehetséges, hiszen a kölcsönös viszony feltételezi a többség fogalmát, és tipikusan kétirányú. A tulajdonképpen „helyettesítés” eszerint két mondattegységgel realizálható: *Péter és Kati nézik egymást*,

⁹ Az átalakított mondatok a fogalmi szójelentésen alapuló koreferencia esetei, ismétléses anaforák.

azaz: egymást = **Péter nézi Katit** és **Kati nézi Pétert**, ha *Kati* ≡ *Katival* és *Péter* ≡ *Péterrel* (vö. részletesen Laczkó 1992: 100–102).¹⁰

c) **Konnexiós referencia.** A konnexiós referencia a forikus referencia speciális, mondat szinten grammatikalizálódott esete. Nevezhetjük ezt a referenciáját szintaktikai funkciójú referenciának is, hiszen alapvetően az alárendelő összetett mondat szintaktikai összefüggőségét alakítja ki más elemekkel együtt. Sajátosan ilyen referenciával rendelkezik a vonatkozó névmás, mely legtöbbször alárendelő összetett mondatok kötőszava, s mint ilyen korrelációban áll a főmondatbeli utalószerző szerepű mély hangrendű mutató névmással. Az utalószerző pedig tulajdonképpen nem más, mint grammatikalizálódott ana- vagy katafora. Az utalószerző felől nézve a referenciát azt mondhatjuk, hogy a referenset tulajdonképpen maga a mellékmondat képviseli a mondatrendtől függően antecedenseként vagy posztedensként. Az alábbi népdalrészlet jól szemlélteti a mutató névmás kétféle forikus referenciáját:

Aki dudás akar lenni,
Pokolra kell **annak** menni,
Ott kell **annak** megtanulni,
Hogyan kell a dudát fújni.
(Rácz Endre példája 1992: 7.)

Az *annak* mutató névmás az első esetben konnexiós referenciájú, hiszen utalószerző, egy kötött részes-határozói alárendelő összetett mondat utalószerző, mellékmondata az idézet első tagmondata, mely vonatkozó mellékmondat, míg a második esetben kontextusfüggő forikus referenciával rendelkezik, egy megismételt elem anaforikus szerepben. Érdekessége a példának, hogy a második *annak* mutató névmás antecedense az utalószerző szerepű mutató névmás, így végső soron mindkét mutató névmás a vonatkozó mellékmondatból értelmeződik, de míg az első névmás szoros szintaktikai kapcsolatban van a mellékmondatdal, addig a második esetében semmiféle grammatikai összefüggés nincs.

A személyes névmás egy esetben rendelkezik konnexiós referenciával, ha aszemantikus mondatrészszerzőben, *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondat utalószerző, például: *Bízom benne, hogy eljön.*

A konnexiós referencia iránya nyilvánvalóan a mondatrendtől függ, s az is nyilvánvaló, hogy az utalószerző szerepű mutató névmás szükségszerűen ellentétes irányú referenciával rendelkezik, mint a vonatkozó névmás. (A vonatkozó és a személyes névmás nem állnak korrelációban egymással, hiszen a személyes névmási utalószerzőt tartalmazó összetett mondat kötőszava mindig a *hogy*, tehát mindig tartalomkifejtő mellékmondatról van szó.)

Itt kell megjegyezni, hogy a vonatkozó névmások egészen más referenciális értelmezhetőséggel rendelkeznek akkor, ha nem mondatrészkifejtő összetett mondatok kötőszavaként funkcionálnak, ilyenkor ugyanis a mutató névmásokéhoz hasonló kontextusfüggő forikus referenciájuk is van. Például: *Bögrében vizet hozott, melyet az asztal közepére helyezett.* Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben nincs a vonatkozó névmással korrelációban lévő főmondatbeli utalószerző, a vonatkozó névmás a példában 'és azt' jelentésű, tehát anaforikus, az előző tagmondatban lévő tartalmas NP

¹⁰ A mondatrendszeren belüli forikus referencia egy sajátos esetének tarthatjuk a személyes névmás nyomatékos alakját akkor, ha értelmezőszerű kapcsolatban áll a személyes névmással, például: *Én magam intézem el ezt a dolgot* vagy a koreferens főnévi csoporttal: *Péter maga vette kézbe a dolgok irányítását.* A nyomatékos személyes névmás funkciója az, hogy a vele egy szerkezeti egységet alkotó és koreferenciában lévő főnevet vagy személyes névmást nyomósítsa, hangsúlyossá tegye. A szintaktikai szerkezeti kötöttségből adódóan ezek a névmások csak anaforikusak lehetnek, az anafora nem tipikus eseteinek számíthatnak. Hasonlóképpen mondatrendszeren belül koreferensek és mindig anaforikusak a témáismétlő mutató névmások is, például: *A sakkot azt sohasem szerettem.*

(*bögrében*) az antecedense. Lehet továbbá a vonatkozó névmás deiktikus is, az endoforikus rámutatás példája a következő mondat: *János elkésett, **ami** még nem lett volna baj*. Ebben az esetben sem tehető ki a főmondatba utalószó, a mellékmondat vonatkozó névmása 'és ez' jelentésű, s az egész megelőző tagmondat tartalmára mutat rá.¹¹

Sajátos grammatikai funkciójuk miatt a vonatkozó névmások esetében nem beszélhetünk grammatikai helyettesítésről. Az egyetlen lehetőség a koreferens főnévi csoport, valamint a névmás felcserélhetőségére az, ha a névmás nem tipikus alárendelő kötőszóként kontextusfüggő forikus referenciával rendelkezik: *Bögrében vizet hozott, **melyet** az asztal közepére helyezett – Bögrében vizet hozott, és **azt** az asztal közepére helyezte – Bögrében vizet hozott, és **a bögrét** az asztal közepére helyezte*. Látható azonban, hogy már a vonatkozó névmással ekvivalens mutató névmás tulajdonképpen behelyettesítése természetes módon megváltoztatja a határozottságbeli egyeztetést, ahogy nyilván a határozott antecedenssel történő helyettesítés is.

Az utalószói szerepű mutató névmás esetében a grammatikai szubsztitúciót az úgynevezett mondatzsugorítás reprezentálhatja, tehát a mellékmondat főmondatba való beolvasztása. A magyar grammatikai szakirodalom azonban még adós a mondatzsugorítás feltételeinek, szabályszerűségeinek a kidolgozásával, így most csak mint a konnexiós referenciájú mutató névmás behelyettesítésének elvi lehetőségét említhetjük.

A koreferencia típusainak vázlatos bemutatása után külön kell szólni a személyes névmások -é jeles alakjairól, vagyis hagyományos elnevezéssel a birtokos névmásokról. A birtokos névmások ugyanis kétféle nyitottak. Egyrészt megvan bennük a személyes névmásokra jellemző deiktikus és/vagy forikus referencia és az ezzel összefüggésben lévő helyettesítés, valamint ehhez jön még az -é jel speciális szerepéből adódó referenciális értelmezhetőség és helyettesíthetőség. Az -é jeles alakok ugyanis egy birtokos jelzős szintagmának feleltethetők meg, amelyben a birtokszót képviseli, tulajdonképpen ismertként tüntetve fel helyettesíti az -é, tehát: az apa *kabátja* → az apáé. Ebből a szempontból az -é jel végsősoron koreferens egy tartalmas NP-vel, pontosabban annak alaptagjával – a megkötés az, hogy speciálisan csakis birtokos jelzős szintagmáról lehet szó. Az -é jeles főnevek és ennek megfelelően a birtokos névmások is – eltérően azonban például a mutatóktól – nemcsak a mondatgyegeten kívül (1), hanem gyakran azon belül (2) is lehetnek koreferensek. Azaz:

1. Elvesztettem az **esernyőmet**, elviszem Péterét/**a tiedet** (= Péter esernyőjét/a te esernyődét).
2. Az asztalon levő **könyv** Péteré/**az enyém** (= Péter könyve/az én könyvem).

Az -é jel s így a birtokos névmások referenciális értelmezhetősége és a helyettesítés kérdése nyilvánvalóan további vizsgálódásokat igényel, a fent elmondottakból azonban annyi kiderül, hogy a birtokos névmások egyszerre mindig két referenciális értelmezhetőséget kívánnak meg, hiszen kétféle nyitottak a személyes névmások és az -é jel függvényében, s ebből következően a helyettesítő funkciójuk is kettős. Alapvetően a deiktikus vagy kontextusfüggő forikus referencia ötvöződik a kontextusfüggő forikus referenciával. Ez a kettősség nyelvileg is realizálódik. (Az -é jellel kapcsolatos vitákhoz vö. pl. Hexendorf 1954: 301–18; Papp 1955: 290–7; Antal 1961: 49; Lotz 1976: 185–90.)

3. **A halmazreferencia.** A halmazreferencia kategóriájába a kérdő, az általános és a határozatlan névmás tartozik. Közös ezekben a névmásokban az, hogy állandó, általános jelentésük úgynevezett logikai operátorelemek segítségével írható le (vö. pl. Grundzüge 1981: 657–670). Ha egy névmás alapvető funkciója az, hogy logikai operátorként működik, akkor nem beszélhetünk a fentiek értelmében vett deiktikus vagy forikus referenciáról, ebből következően az ezekre a referenciális értelmezhetőségekre jellemző helyettesítésről sem. Azt, hogy ezek a névmási alosztályok logikai műveletet

¹¹ A leíró grammatika az első példát áljelzői, a másodikat mondatfejes mondatnak nevezi. Mindkét jelenség eredendően latinizmus a magyarban.

jelölnek valamilyen logikai reprezentációban, nem mondatbeli helyük, hanem eleve lexikai jelentésük biztosítja. Külön alcsoport kategóriákon belül a kérdő névmás. Ehhez egy úgynevezett kérdőoperátor rendelhető hozzá, azaz: egy adott X elem kérdezett formában tűnik fel. Például: **Ki járkal a szobában?** Olyan X elemre kérdezzünk rá, mely ebben a mondatban még kérdő formában van jelen. A kérdő névmás nem választható el a kérdő mondat egyik alapfajtajától: a kiegészítendő kérdéstől, tehát mondatfajta-meghatározó jegy.

Gyakori, hogy az általános és határozatlan névmások kategóriáját grammatikáink együtt tárgyalják. Az ide tartozó névmások többségükben összetettek, jellegzetes előtagokkal. Pete István hívja fel a figyelmet arra, hogy „a megkülönböztető jegyek lehetővé teszik, hogy önálló határozatlan, megengedő, tagadó és gyűjtő (...) névmásokról beszéljünk a magyarban” annak ellenére, hogy ezek a névmásfajták „bizonyos helyzetekben felcserélhetők.” Pete példája erre: „Y már *nem senkié* (vagyis *valakié*)” (1978: 333).¹² Mindezeket megerősítik a következők: a *mind-*, *minden-* előtagú névmások, tehát a gyűjtőnévmások (kvantorok) a mindoperátorral (a német Alloperator fordításával) írhatók le: minden X elemre érvényes. Például: **Minden ember halandó**, azaz ha valaki ember, akkor halandó. A magyarban ezen a kategórián belül a kollektív és a disztributív értelem nem különül el élesen, úgy, mint egyes indoeurópai nyelvekben (vö. pl. az angol *all* = 'minden' – kollektív; *each* = 'minden egyes' – disztributív). A magyar gyűjtő névmások közül disztributív lehet a *mindegyik*.

A *bár-*, *akár-* előtagú megengedő névmások is tulajdonképpen az Alloperator kategóriájába tartoznak, és végső soron partitív értékűek, persze határozatlanul, vagyis a következőképpen írhatók le: minden egyes X elemre érvényes lehet, például: **Bárki meg tudja oldani ezt a feladatot**.

A *sem-*, *se-* előtagú névmásokhoz, a tagadó névmásokhoz az úgynevezett egzisztenciaoperátor (a német Existenzoperator fordításával) rendelhető hozzá: nincs olyan X elem, amelyre az adott állítás érvényes lenne. Például: **Senki nem jött el**.

Végül a *vala-*, *né-* előtagú (valamint az *egyik*, *másik*) határozatlan névmások operátora az ún. etaoperátor: meghatározhatatlan, hogy melyik X elemre érvényes, például: **Valaki elvitte innen a széket**.

Ebből a nagyon vázlatos és érintőleges jellemzésből is nyilvánvaló, hogy a logikai operátor szerepű névmásoknak a többi névmástól eltér a referenciális értelmezhetősége. Ezt halmazreferenciának nevezhetjük, mely lehet deiktikus vagy forikus, a szituáció vagy a kontextus azonban azt határozza meg, hogy az adott névmás milyen halmazra, csoportra vonatkozik, tehát kijelöl egy olyan halmazt, amelyben a névmás logikai funkciójának megfelelően értelmezhető, például: **Valaki kopog** – teljesen általános érvényű, a valaki +élő, +ember jeggyel rendelkezik, **Valaki szedje fel a szemetet** – ha egy osztályteremben hangzik el, az ott tartózkodók csoportjára vonatkozik. Ebből következően a gyűjtő, a tagadó, a megengedő és a határozatlan névmások hordoznak bizonyos partitívuszi jelentésárnyalatot. (Az operátorok elnevezéseikhez és a példák egy részéhez l. Grundzüge 1981: 667–70.)

A halmazreferencia lehet deiktikus, azaz a névmás értelmezési tartománya, melyen belül a logikai művelet végrehajtódik, rámutatásszerűen, exoforikusan jelölődik ki. Például egy tanár belépve az osztályterembe, így szól: **Mindenki álljon fel!** Nyilvánvaló, hogy a *mindenki* értelmezési tartományát a szituáció jelölte ki, ez az osztályban lévő gyerekek összessége, a *mindenki* pedig azt fejezi ki, hogy minden jelenlévő, az osztályba tartozó egyedre érvényes. Forikus referenciára példa: **Ezek a gyerekek a csoportban nagyon jó képességűek. A versenyen bármelyik megállná a helyét.** Az első mondat tartalmaz főnévi csoportja (hátravetett jelzői értékű határozós főnév) jelöli ki az értelmezési tartományt, a névmás pedig ezen belül azt jelenti, hogy a halmaz mindegyik elemére

¹² Ez az utóbbi jelenség valójában nem a névmásfajták tulajdonképpeni összemosódása, ahogy Pete utal rá, hanem ennek nyilvánvaló oka a tagadószóban van, amely szintén operátorként működik, egyszerű logikai operátor. Mind a *sem*, mind a *senki* negációt fejez ki, s ha egy negációt negálunk, természetszerűleg állítás lesz belőle.

külön-külön érvényes a mondatban foglalt állítás. Az értelmezési tartomány kijelölése forikus referencia esetén lehet mondategységen belüli is: *A fiúk bármelyike képes ezt a problémát megoldani.* (A szerkezet az ún. genitivus partitivusra példa grammatikailag.)

A halmazreferencia akár deiktikus, akár forikus abban különbözik a deiktikus és a forikus referencia fent ismertetett formáitól, hogy míg azok esetében a referenciában szereplő elemek között teljes azonosság van (*Péter = ő, ez = könyv* stb.), a halmazreferencia esetén a kijelölt halmaz a referens, s ezen belül hajt végre a névmás logikai műveletet (azaz *család ≠ valaki, fiúk ≠ bárki*).

Természetesen a halmazreferenciával rendelkező névmások nem helyettesíthetők a fentiek értelmében a referensüket reprezentáló tartalmas nyelvi elemmel. Csak egymás közötti felcserélhetőségről beszélhetünk az azonos logikai művelet következtében, pl.: *Ezek a gyerekek a csoportban nagyon jó képességűek. A versenyen bármelyik megállná a helyét / A versenyen mindegyik megállná a helyét.* Ez azonban nem a névmási helyettesítés esete.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a névmási referencia és a vele szorosan összefüggő – több-féleképpen értelmezhető – névmási helyettesítés a névmások funkcionális csoportjaira vetítve meglehetősen összetett és heterogén képet mutatnak. A további vizsgálódások feladata a különféle referenciális értelmezési típusok és a helyettesítés kérdésének mind részletesebb feltárása kell, hogy legyen.

SZAKIRODALOM

- Asher, R. E. 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 10. Pergamon.
- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. *NyTudÉrt.* 29. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, 57–77.
- Antal László 1976. Gondolatok a magyar pronominalizációról. *MNy.* 72: 221–81.
- Bencze Lóránt 1992. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábrián Pál 70. születésnapjára*. Budapest.
- Bokor József 1991. Szótan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest, 159–299.
- Bussmann, Hadumod 1983. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Alfred Körner Verlag, Stuttgart.
- É. Kiss Katalin 1985. Az anaforikus névmások értelmezéséről. *ÁNyT.* 16: 155–87.
- É. Kiss Katalin 1998. A névmások értelmezése. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 169–81.
- Elekfi László 1980. Azokat – őket. *MNy.* 76: 176–87, 323–31.
- Elekfi László 1980. A névmási elemek (anaforikus) használata. *NyTudÉrt.* 104. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 229–305.
- Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik*. Julius Groos Verlag, Heidelberg.
- Grevisse, Maurice 1986. *Le bon usage. Grammaire française*. Duculot, Paris-Gembloux.
- Grundzüge einer deutschen Grammatik*. 1981. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von K. E. Heidolph, Walter Flämig und Wolfgang Motsch. Berlin.
- Helbig, G.–Buscha, J. 1977. *Deutsche Grammatik* VEB Verlag Enzyklopädie. Leipzig.
- Hexendorf Edit 1954. Az emberé-féle alakok toldalékának elnevezéseiről. *MNy.* 50: 301–318.
- Hunyadi László 1988. Operátorok a magyar nyelvben. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, 461–7.
- Kallmeyer et al. 1974, 1977. *Lektürekolleg zur Textlinguistik*. Frankfurt am Main, Athenäum.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 1994. Szöveg és szövegten: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából. *Nyr.* 118: 340–9.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az ő névmásról. *Nyr.* 119: 285–93.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–74. (A névmásokra vonatkozó teljes szakirodalmat l. 172–4.)
- Laczkó Krisztina 1998. A névmási helyettesítésről. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Budapest, 120–6.
- Laczkó Krisztina 2000. A névmási referenciáról. *MNyj.* XXXVIII: 277–82.
- Laczkó Krisztina 2001. Névmás és referencia. *Nyr.* 125: 102–7.

- Lengyel Klára 1997. Töprengés a birtokos névmásról. *Nyr.* 121: 487–9.
- Levinson, Stephen C. 1983/1992. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lewandowski, Th. 1990. *Linguistisches Wörterbuch* 3. Heidelberg, Wiesbaden.
- Lotz Károly 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről*. Budapest.
- Papp István 1955. A jelfunkció kérdéséhez. *MNy.* 51: 290–7.
- Pete István 1981. A névmások osztályozása. *MNy.* 77: 330–5.
- Péter Mihály 1990. Névmások érzelmi-értékelő jelentése. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János 70. születésnapjára*. Budapest, 193–8.
- Pléh Csaba–Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és szöveg. *ÁNyT.* 11: 261–77.
- Rácz Endre 1992. *Mondatgrammatika és szöveggrammatika*. Linguistica. Series C, Relatines 6. Budapest.
- Radford, Andrew 1988. *Transformational grammar: A first course*. Cambridge University Press, New York.
- Simon Györgyi 1987. A szófaji felosztás problémái. In: Rácz Endre (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Budapest, 33–58.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Nyr.* 124: 226–38.
- Temesi Mihály 1961. A szófajok. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 193–294.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Vázlat az ő – az anaforikus viszonyáról. *MNy.* 96: 282–95.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- G. Varga Györgyi 1988. Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról. *MNy.* 84: 167–72.
- Velcsov Mártonné 1968. A szófajok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Budapest, 9–83.

Laczkó Krisztina

SUMMARY

Laczkó, Krisztina

Pronouns and substitution

The present paper deals with the two most important characteristics of the word class of pronouns: the issues of substitution and reference. First, it defines the nature of pronominal substitution; and then, it goes into details about the possibilities of the referential interpretation of pronouns, which are as follows: 1. deictic reference, 2. coreference, 3. set reference. The paper primarily seeks an answer to the question of how, across the various types of reference, the simple grammatical substitution corresponding to the basic pattern ‘pro-NP for NP’ is carried out. The paper tries to apply recent results of text linguistics and pragmatics, concerning pronouns, within the realm of descriptive grammar.